

Hryhoriy Kostiuk finally formulated the cause of dismissing Drai-Khmara from the group of Mykola Zerov: instead of others he hold out the interrogations and didn't tell anything.

Key words: Mykhailo Drai-Khmara, Hryhoriy Kostiuk, Ukrainian literature.

Отримано: 31.01.2018 р.

УДК 821.161.2:82.09(092)

В. Є. Панченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА «СТАЛІНІЗМ В УКРАЇНІ (ГЕНЕЗА І НАСЛІДКИ)»: АНАЛІЗ ЦЕНТРАЛІЗАТОРСЬКИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПРАКТИК

У лютому 1952 року Григорій Костюк, влаштувавшись на посаду співробітника Дослідної програми для вивчення СРСР при Колумбійському університеті (США), почав працювати над темою «Сталінська політика в Україні у добу колективізації і терору». Для того, щоб збагнути страшну логіку комуністичного тоталітаризму, вченому довелося проаналізувати величезну кількість джерел, передусім – офіційну періодику УРСР та СРСР і вміщені в ній партійні документи. Проте знадобився і особистий досвід «самовидця», який на власному гіркому досвіді звідав, що таке радянська деспотія.

У 1954 р. працю було завершено. Одна з її частин – «Падіння Постишева» – вийшла як окремий нарис того ж року в США, а на початку 1960 року повний англomовний текст дослідження під назвою «Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–39)» з'явився друком одразу в трьох видавництвах – у Нью-Йорку, Лондоні й Мюнхені. Українське ж видання («Сталінізм в Україні (Генеza і наслідки)») змогло побачити світ лише в 1995 р. (Київ, видавництво «Смолоскип»).

То була новаторська, надзвичайно актуальна праця, адже американських «советологів» цікавили хіба що гучні московські процеси 1936–1938 років, тоді як трагедія України залишалася осторонь їхніх інтересів. Костюк же пропонував подивитися на ці трагічні події крізь українську призму, проаналізувавши ті процеси, що відбувалися в Україні напередодні подій у Москві.

Більшовицькі теорії та практики, що завершилися колосальними злочинами сталінізму, Г. Костюк розглядав, маючи перед очима півстолітню історичну дистанцію, – від 1903 року аж до початку 1950-х. Центральна проблема, що її він досліджував, – *більшовизм і національне питання*.

Костюків аналіз неспростовно свідчив, що гасло про право націй на самовизначення більшовики на чолі з Леніним використовували лише як тактичний інструмент, залишаючись насправді централістами-великодержавниками, прихильниками червоної імперії. Сам Ленін не особливо й приховував, що для його партії *право* націй на самовизначення (деклароване ще Лондонським Конгресом II Інтернаціоналу в 1896 р.) – не більше, ніж просто *право*; воно зовсім не обов'язково має бути втілене в життя, адже для справи соціалізму й міжнародної солідарності пролетаріату великі держави – краще, ніж малі. І не варто боятися *слів*, пояснював він у 1913 р. С. Шаумяну; ми, більшовики, маємо подбати, щоб націям не хотілося реалізувати це право...

Розкриваючи казуїстичну сутність більшовицького підходу до права націй на самовизначення, Г. Костюк слушно зауважував: «Імперська свідомість, що розвивалася і міцніла століттями, була вже другою душею інтелігентного росіянина». Після цієї констатації залишалося зробити висновок, що великодержавний централізм більшовиків – то лише історичний різновид російської імперськості, зіпертої на довготривалу традицію і замаскованої цього разу під пролетарський інтернаціоналізм [1]. (*Коли теорія перейшла у площину політичної практики, централізаторська суть політики більшовиків, спрямованої на створення «червоної імперії» російського зразка, стала цілком очевидною. «Ми боремося з московською нацією», – написав у 1921 р. Євген Маланюк, вимушений «мешканець» таборів для інтернованих українських вояків УНР (див.: ж. «Веселка» /Каліш, Польща/, 1923, №1). Гіркий досвід війни за незалежність давав йому підстави стверджувати, що більшовизм із його жагою збудувати «червону імперію» – суто російський «винахід».*

Історія з плином часу додала й нових аргументів: читаючи Костюка тепер, коли Україна боронить свою незалежність від путінської Росії, неможливо не впізнавати в діях Путіна старих більшовицьких сценаріїв. Адже насаджування на пострадянському просторі ідей «русского мира» принципово мало чим відрізняється від експорту соціалізму. Дестабілізація ситуації у «неправильній» країні, «десантування» там маріонеткової «влади», а потім збройне втручан-

ня (причому, в супроводі пропагандистських заклинань: ми не воюємо, то в них громадянський конфлікт!), – усе це апологет генерала Денікіна й філософа Ільїна Владімір Путін калькує, повторюючи практику більшовицьких «інтернаціоналістів». Що ж, «московська нація» є «московська нація»...).

Пишучи свою працю на початку 1950-х, Г. Костюк, по суті, підтверджував правоту українського марксиста, блискучого публіциста Л. Юркевича, який ще в 1913–1917 рр. полемізував зі Сталіним і Ленінін, звинувачуючи їх у великодержавницькому централізаторстві.

У боротьбі з Тимчасовим урядом Ленін, однак, змінив тактику, ставши на бік поневолених націй. Так було легше прийти до влади. А коли відбувся жовтневий переворот, більшовики заявили, що відтепер вони визнаватимуть і підтримуватимуть «тільки ту «самовизначену» республіку, в якій влада «дійсно революційна»! В українському випадку це означало, що «дійсно революційною» владою є не «буржуазна» Центральна рада (хоч вона й складалася переважно із представників соціалістичних партій!), а маріонеткове «советское правительство» Ю. П'якова (мимовільний аналог «лідерів» «ЛНР» і «ДНР»!). І для того, щоб повалити Центральну Раду, годилося все, включно із диверсіями, роздмухуванням «внутрішнього збурення» в Україні та «захопленням влади зсередини своєю агентурою» (порівняймо з тим, що робилося на наших теренах за часів Януковича).

«Так почалася війна між Україною і Росією, яку сучасні радянські історики називають безпідставно «громадянською війною на Україні», – констатує Г. Костюк.

Підкорити Україну більшовики змогли тільки з четвертої спроби (1920 р.). І все ж, вони змушені були якось рахуватися з «відпорною силою», на яку наштовхнулися. Г. Костюк демонструє перебіг тривалої боротьби, що тривала протягом 1921–1929 рр.: «централістсько-імперський» натиск з боку Москви наражався на опір національних республік. Причому, в Україні цей опір чинили не тільки учорашні боротьбисти, що посідали серйозні державні та партійні пости, а й такі, здавалося б, безнадійні «інтернаціоналісти», як Х. Раковський. Ключову ж роль у протидії російському централізаторству Г. Костюк відводить О. Шумському та М. Скрипнику (щоправда, при цьому він «звільняє» їх, надто ж М. Скрипника, від трагічних внутрішніх, світоглядно-політичних, суперечностей, – і дарма: як-не-як, а українська компартія, чільним діячем якої був Скрипник, створювалася за російсько-більшовицьким сценарієм; отож і роль їй відводилася відповідна, а сподівання Скрипника й інших українських комуністів, що збудувати соціалістичну незалежну Україну їм вдасться *під «патронатом»* більшовицької Росії, виявилися жахливою ілюзією, – історія довела, що за великим рахунком *українець і комуніст* – речі несумісні).

Цікаво, що, ведучи мову про боротьбу національних республік із більшовицьким централізмом, Г. Костюк досить прихильно висловлюється про Льва Троцького і його «битву» зі Сталіним. Тим самим він, по суті, робить інтелектуальну пропозицію майбутнім дослідникам, яким би належало з'ясувати, як саме боротьба по лінії «Троцький-Сталін» резонувала в українських обставинах. Об'єктивно вона, свідчить Г. Костюк, була на руку прихильникам української самостійності.

Ситуація різко ускладнилася після XVI партійної конференції ВКП(б) (квітень 1929 р.), на якій Й. Сталін «учинив фактично державний переворот»: почалася «доба жорстокого бюрократичного централізму, русифікації, масового терору і диктатури Сталіна». Під гаслом колективізації і «ліквідації куркуля як класу» велася війна із селянством, що супроводжувалася хвилею протестів та селянських повстань (1929–1932). Але Сталін був усе одно невдоволений керівництвом республіки, тому в січні 1933 р. прислав на Україну свого намісника Павла Постишева і нового начальника таємної поліції (ДПУ) В. Балицького, які мали з допомогою репресивних методів зламати волю українців до опору.

Постаті Постишева у праці Г. Костюка приділено чимало уваги, адже саме йому доручено було «кальоним железом» випікати все, що хоч якось нагадувало про національну незалежність. Він мав повести рішучу боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом» – це гасло надовго стало пропагандистським прикриттям у війні Сталіна (та його наступників) з Україною.

Г. Костюк показує трагічні наслідки цієї війни: чистки на «культурному фронті» залишили руїну. Винищувалися талановиті митці, літератори і вчені, громилися наукові школи, ліквідовувалися культурні установи... Зазнала втрат і КП(б)У, яку сталінські соколи ретельно очищували від націонал-комуністів і «самостійників».

Проте Сталін не врахував, стверджує дослідник, що «вбити чи навіть заперечити сформовану на початку 30-х рр. ідею української державності було вже неможливо». Однією з причин падіння Постишева, на думку Г. Костюка, було те, що, попри запроваджений терор, він «був не спроможний ліквідувати ідею української державності, її історичні й культурні особливості». Ба – більше: в останній рік свого намісництва Постишев «несподівано заговорив про обов'язки

членів партії й керівників радянської влади органічно вrostати в життя українського народу, /.../ вимагав досконало знати історію України, її економіку, історію її культури, історію КП(б)У»! Сталося те, що траплялося і задовго до Постишева (наприклад, із малоросійським генерал-губернатором Миколою Репніним-Волконським, якого Микола І навіть запідозрив у претензіях на гетьманство), і через багато років після Постишева (наприклад, із другим Президентом України Леонідом Кучмою, який під час виборчої кампанії 1994 р. сприймався як проросійський кандидат, а потім в очах Росії виявився «націоналістом»).

Постишев, звісно, не перетворився у «націоналіста»; просто настав момент, коли і він, запеклий сталініст, змушений був хоч якось рахуватися з «українською специфікою». І за свої сумніви, що вилилися зрештою у внутріпартійні інтриги, був покараний вождем. «Українська дійсність виявилася сильнішою цього жорстокого московського емісара», підсумовує Г. Костюк.

Восени 1937 р. в Україні почався «безурядовий період», що тривав аж до січня 1938 р.: всі «органічно національні кадри в КП(б)У» були винищені. Надзвичайно лиху роль у цій «спецоперації» відіграв Микита Хрущов, який і став, зрештою, генеральним секретарем КП(б)У. Той, для кого образ Хрущова асоціюється із розвінчанням «культу особи» та постсталінською «відлигою», читаючи працю Костюка, відкриє для себе Хрущова-сталініста, місією якого була остаточна «зачистка» України в 1938-му і в наступні роки.

І все ж, в історичному сенсі Сталін програв. Історію його війни з Україною Г. Костюк показує не тільки як хроніку репресій і терору, покликаних реалізувати ідею «єдиної багатонаціональної держави», – а і як гідну подиву історію українського спротиву! Україна виявилася неубієнною. Ліквідувати ідею української державності сталінізм з усією його нелюдськістю так і не зміг. І це – смисловий рефрен у праці Костюка, завершений, нагадаю, невдовзі після смерті Сталіна, коли до 1991 року було ще дуже й дуже далеко.

«Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)» – видатне дослідження Григорія Костюка. А з огляду на час його появи (та ще й в англійській версії!), значення цієї, піонерської з багатьох поглядів, праці важко переоцінити. Втім, і тепер, уже у версії українськомовній, вона може бути вельми і вельми корисною для різних адресатів, включно з українськими держслужбовцями високого рангу...

Список використаних джерел

1. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасників / Пер. з англ. / Григорій Костюк. – Київ : Смолоскип, 2002. (Далі цитую це видання без зазначення сторінок).

Анотація. Об'єктом дослідження є праця Г. Костюка «Сталінізм в Україні» (Генеза і наслідки). Предмет дослідження – наукова інтерпретація вченим проблеми «Більшовизм і національна політика» в Україні. З'ясовуються підходи Г. Костюка до питання про природу сталінізму й характер тактики більшовиків, спрямованої на досягнення стратегічної мети: підпорядкування України радянській Росії і створення «червоної імперії». Наголошується на аргументованості висновку Г. Костюка стосовно «відпору сили» українства, яка, попри масовий терор комуністичної влади, все ж залишала «червону імперію» без історичної перспективи. З метою з'ясування певних історичних закономірностей, політика підкорювання України, що здійснювалася Росією сто років тому, проектується на практики нинішньої Росії. Аналогії є засобом пошуку логіки історичних процесів, що мають тенденцію до повторюваності.

Ключові слова: Україна, сталінізм, національна політика, централізм, терор.

Summary. The object of the research is H. Kostyuk's work «Stalinism in Ukraine (Genesis and Consequences)» – an innovative, highly relevant work. The fact is that the American «Sovietologists» were interested in the resonance Moscow processes of 1936th-1938th, while the tragedy of Ukraine remained aside from their interests. H. Kostyuk offered to look at these tragic events through the Ukrainian prism by analyzing the processes that took place in Ukraine on the eve of events in Moscow.

The subject of research in the article by V.Panchenko is Ukrainian Scientists' interpretation of the problem of «Bolshevism and national policy». The article outlines the approaches of H. Kostyuk to the problem of the nature of Stalinism and tactics of the Bolsheviks, aimed at achieving the strategic goal: subordination of Ukraine to Soviet Russia and the creation of a «Red Empire». Speaking about the struggle of national republics with Bolshevik centralism, H. Kostyuk, in V.Panchenko's opinion, is very supportive about L. Trotsky and his «battle» with Stalin, as far as the political struggle of the two parties leaders was resonant under Ukrainian conditions. Objectively, as H. Kostyuk testifies, it suited the supporters of Ukrainian independence.

H. Kostiuk shows the tragic consequences for the Ukrainian nation of the Stalin regime's war with «Ukrainian bourgeois nationalism» (the destruction of thousands of artists, writers, scholars, the destruction of scientific schools, the elimination of cultural institutions). H. Kostyuk stresses that the Bolshevik Party has had a lot of losses, because Stalin carefully cleaned it from the National Communists and those who wanted to see Ukraine as independent country.

The author of the article emphasizes on the substantiality of H.Kostiuk's conclusion about the «backward force» of Ukrainians, which, despite the total terror of communists' authority, still left the «Red Empire» without a historical perspective. With a view to identifying certain historical patterns, the policy of conquering Ukraine, which was carried out by Russia a hundred years ago, is projected into the practices of modern Russia. Thus, the analogies become a means of searching for the logic of historical processes that tend to be repetitive.

Key words: Ukraine, Stalinism, national policy, centralism, terror.

Отримано: 10.03.2018 р.

УДК 821.161.2.31.09

Л. І. Починок

«ДОРΟΣЛІ» ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ДО ПИТАННЯ ЗМІСТУ І ФОРМИ

У сучасній літературознавчій науці дедалі більше уваги приділяється актуальним проблемам літератури для юних читачів. Порушується доволі широке коло питань, які нагально потребують вичерпних відповідей і невідкладних рішень. А проблеми, й справді, далеко не прості, починаючи від того, яким чином у епоху тотальної «гаджетоманії» повернути молодому поколінню інтерес до «живої» книжки, прищепити любов до читання; а від того – до питання, а що, власне, варто читати дітям; і аж до з'ясування самої суті проблеми – що ж собою являє «дитяча література» і чи правомірним та достатньо вичерпним є сам термін, яким іменують це поняття.

Що цікаво, ця гостроактуальна проблема, яку порушуємо у нашій студії, не є новою чи малодослідженою. Питання дитячого читання як літературознавча проблема турбувала широкі кола науковців і літературних критиків. Від давніх часів дитячому читанню надавалось особливого значення в плані формування та розвою особистості. Ще в античних і середньовічних філософських трактатах відзначалось пізнавальне, виховне та естетичне значення книги в житті дитини. Згадаймо хоча б загальновідомий вислів Марка Туллія Цицерона із однієї з його ораторських промов: «Література виховує нас у молодості, розважає в старості, є окрасою в щасті, потіхою в нещасті, радує нас вдома, не заважає на чужині» [12, 420]. Про виховну роль «вчення книжного» говорить і автор «Літопису Руського» (1037 рік): «Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості» [5, 90].

На важливості читання в дитячому віці наголошував у XVII ст. чеський мислитель, педагог і письменник Ян-Амос Коменський у своїй праці «Велика дидактика»: «Завдяки читання Біблії та інших хороших книг вони (діти. – Л.П.) уникатимуть неробства, небезпечного для плоті і крові. <...> Однак це потрібно робити з такою пересторогою, щоб <...> юнацтву <...> не була доступною перша-ліпша книга. Їм повинні бути доступні книги, з яких з істинним пізнанням Бога і справ його вони могли б постійно черпати справжні чесноти і справжнє благочестя (переклад наш. – Л.П.)» [3].

Суголосними думкам Я.А. Коменського є сентенції українського філософа, письменника і педагога Григорія Сковороди, який також великого значення надавав просвіті й моральному вихованню молоді. Так, у листі до Михайла Ковалинського від 20–23 грудня 1762 р. Сковорода писав: «Одне тільки мені близьке, вигукну я: о школо, о книги!...» [6, 261]. Та й сам, як митець, долучався до створення гідних зразків для читання, а слідом за ним – й інші українські письменники-просвітники XIX ст. – Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Л. Глібов, Б. Грінченко, Олена Пчілка.

Особливо пильну увагу на якість дитячого читання звертав П. Куліш. Зокрема у листі від 9–21 квітня 1869 р. до О. Барвінського, який саме укладав «Читанку» для гімназії, П. Куліш писав: «На читанку я дивлюсь так, що з неї учні зачерпнуть хорошого смаку і доброго розуму. Тим треба в неї увібрати тільки найкраще з найкращого. <...> Коли Вам треба, щоб книжка